

Научна статья

УДК 372.8:821.512.31

DOI 10.18101/3033-1310-2024-3-84-88

**Уран шүлэгэй долгин дээрэ: эхин хургуулин хурагшадые шүлэглэмэл
зохёолнуудтай танилсуулха аргууд тухай**

© Соржиева Цыбжит Бадмаевна

эхин ангинуудай багша,

Хара-Шэбэрэй дунда хургуули

687432, Үбэр Байгалай хизаар, Могойтын аймаг,

Хара-Шэбэр хуурин, Советскэ үйлсэ, 27

sorzhieva1960@gmail.com

Аннотаци. Эхин ангинуудай хурагшадые түрэл буряад хэлэн дээрэнь уран найханай зохёолнуудые уншуулжа, тиихэдэ уншанаһанын удха ойлгуулжа хургаха хэрэг аргагүй шухалада тоологдоно. Эхин ангинуудта үзэгдэдэг «Литературна уншалга» гэхэн хуралсалай ном соо удха ехэтэй олон олон зохёолнууд оронхой байха. Тэрэ тоодо шүлэглэмэл зохёолнуудшые ороһон байха. Шүлэглэмэл зохёолнууд байгуулгаараа, харуулан удхаараа, зохёогдоһон маяг түхэлөөрөө, уран аргуудаараа хоорондоо илгаатай. Буряад шүлэгшэдэй бэшэһэн уран зохёолнууд сооһоо Ц.-Б. Бадмаевай шүлэгүүд үхибүүдэй уншахадашые, шүүмжэлэл хэхэдэшые, сээжэлдэн абахаданшые аргагүй тааруу шүлэгүүд гэжэ тоологдодог байха. Тиимэһээ тус статьягай удха Ц.-Б. Бадмаевай шүлэгүүд дээрэ түшэглэн харуулагдаа. Шүлэгшэн тухай мэдээсэл үгтөө. Шүлэгүүдтэй эхин ангинуудай хурагшадые танилсуулхадаа, юундэ, ямар шанар шэнжэнүүдтэнь анхаралаа хандуулахаб — энэ асуудалда харюу хургуулин багшын харасаар үгтэнхэй байха. Буряад шүлэгүүдэй удхаар баян хэлэтэй, сээжэ һонортой хурагшадые хүмүүжүүлхэдэ ехэ таарамжатай.

Шухала үгэнүүд: буряад уран зохёол, Ц.-Б. Бадмаевай шүлэгүүд, хургуулида үзэлгэ, шүлэгүүдэй удха, янза, уран аргууд.

Для цитирования

Соржиева Ц. Б. Уран шүлэгэй долгин дээрэ: эхин хургуулин хурагшадые шүлэглэмэл зохёолнуудтай танилсуулха аргууд тухай // Буряад хэлэн болон уран зохёол хургуулида. 2024. Дугаар 3. Н. 84–88.

Оролто. Ургажа ябаа эдир залуу үетэниие дүрбэн тэгшэ хүмүүжүүлгэдэ уран зохёолнуудай үүргэ аргагүй ехэ. Юундэб гэхэдэ, зохёолнууд соо арадай түүхэ, ажабайдал, арадай һанаан, үнэтэ сэнтэй зүйлнүүд, хургаал, хараса — эдэ бүгэдэ тааруугаар, алишые талаһаа харуулаатай байдаг. Түрэл буряад хэлээрээ уран зохёолнуудые уншахадаа арадайнгаа онсо өөрэ байһые ойлгожо, ямар хүсэлтэй, ямар абари зантай, ямархан хүнүүд геройнууд болоноб, ямар байдал, ажаябуулга, үзэгдэл г. м. тэрэ геройн дүрэ тобойсо зурагланаб — иимэ асуудалнуудта харюунуудые гаргажа абаха арга бүхы хурагшадта үгтэнэ, тэрэ тоодо эхин ангинуудай хургашад ороно.

Гол хуби. Эхин ангинуудай хурагшад наһанайнгаа онсоһоо боложо шүлэглэмэл зохёолнуудые уншаха дуратай байдаг гэжэ мэдээжэ. Юундэб гэхэдэ, тэрэ зохёол богонихон мүрнүүдтэй, ритм болон рифмэтэй байһанһаань уншахаданшые, үгүүлхэдэньшые хүнгэн байна. Эхин шатын ангинуудта үзэгдэдэг хуралсалай «Түрэлхи хэлэн» номууд соо оруулагдаһан уран шүлэгүүд

арга боломжоороо тааруулагдаһан, хэдэн удха харуулһан байна. Эхин хургуулида шүлэгүүдые уншаха методико хаража үзэхэдэ, нэн түрүүн шүлэг гээшэ ямар зохёол бэ гэжэ ойлгуулха шухалада тоологдоно [1].

Литературоведенидэ уран зохёолнууд гурбан ехэ уран хайханай бүлэгүүдтэ — прозаическа, шүлэглэмэл болон драматическа гэжэ мэдээжэ [2].

Шүлэглэмэл хэлэлгэ хэдэн шэнжэнүүдтэй байха. Шүлэглэмэл зохёолнуудай гол удха шанартай байлгань ритм болон рифмэһээ дулдыдана. Эхин хургуулийн үхибүүд рифмэ болон ритмтэй юрэнхыдөө танилсана. Үшөө тиихэдэ шүлэгүүд авторай харуулһан онсо зүйл, мэдэрэл гунигаа хандуулһаниинь шухала байха.

Олон уран зохёолшод эдэ бүгэдые өөрынгөө харасаар харуулдаг, тиимэһээ тэдэнэй бэшэһэн шүлэг нэгэ адли юумэ ондо ондоогоор тайлбаритайгаар бэшэдэг гэжэ ойлгуулха шухала.

Эхин хургуулийн уншалгын номууд соо үгтэһэн шүлэгүүд лирическэ болон эпическэ гээд хубааран үгтэһэн байдаг. Эпическэ шүлэгүүдэй онсо шанар — сюжет, ажабайдалай али нэгэ талые харуулһаниинь. Тиимэһээ эпическэ шүлэгүүд расказуудтай дүтэ гэжэ ойлгуулханда болоно. Эпическэ шүлэгүүдые шэнжэлгэ хэхэдэ, прозаическа зохёол шүүмжэлһэн шэнгээр хэгдэхэ болоно. Эпическэ шүлэгүүд эхин хургуулида үсөөнөөр үгтэһэн байна. Цырен-Базар Бадмаевай «Хонин мөөрэдэг гү, али маарадаг?», «Дондогой зүүдэн» гэжэ хоёр шүлэг эпическэ шүлэгэй шанар шэнжэтэй танилсуулханда ехэ тухатай байдаг. Энэ эпическэ шүлэгүүдые шэнжэлгэ хэхэдэ зохёолой удха, сюжет, үйлэдэгшэ нюурнууд тус шүлэгүүдэй шанар шэнжэ эли тодо болгон гаргана.

«Түрэлхи хэлэн» номууд соохи шүлэгүүдэй ехэнхинь лирическэ шүлэгүүд болоно. Лирикэ элдэб янзануудтай байдаг. Ехэнхинь байгаали зураглаһан, тиихэдэ үшөө хүнэй сэдхэлэй байдал харуулһан байдаг. Тэрээниие живописна болон психологическа лирикэ гэжэ нэрлэдэг байна.

Жэшээ болгон Цырен-Базар Бадмаевай «Саһан» гэжэ шүлэг харая [3]. Шүлэг соо саһанай ороод байһан үглөөнэй сагай гоё хайхан зураглал иимэ үгэнүүдээр харуулагдана:

Үглөөгүүр эртэ хэрихэдэм,

Урихан саһан угтаба

«Мэндэ» гэжэ энэһэндэл

Мүнгэн шарайгаа дэлгэбэ.

Иимэ асуудалнууд табигдана:

– Ямар саһан тухай шүлэг соо хэлэгдэнэб?

– Ямар үгэнүүдые уншаад, түрүүшын саһан тухай хэлэгдэнэ гэжэ ойлгобопта?

Уншаад үгэгты (*урихан, шэнэхэн, сагаахан, зөөлэхэн г. м.*)

Мэндэ гэжэ энэһэндэл

Мүнгэн шарайгаа дэлгэбэ.

Энэ үгэнүүдые юун гэжэ ойлгонопта?

Үхибүүдэй харюунуудаар иимэ тобшолол хэхэдэ хайн: Түрүүшын саһан наранай гэрэлдэ ялаганана, тиимэһээ авторта энэбхилһэндэл үзэгдэнэ. Автор тэрээндэнэ тон ехээр баясажа, түрүүшын саһанда амитай юумэндэ шэнгээр хандана.

Саашань литературоведческэ ойлгосотой танилсуулханда тааруу байха: Амигүй юумые амитай болгон харуулһые *олицетвори* гэгдэнэ.

Тиин шүлэглэмэл зохёолой олицетворени, эпитет, метафора, толгой холболго, зэргэсүүлгэ г. м. уран аргуудтай багша хурагдаа танилсуулна.

«Арадай баялиг — табан эрдэни» гэжэ халбари соо Цырен-Базар Бадмаевай «Дүрбэн костюм» гэхэн шүлэг оруулагдан байна [4]. Тэрэ зохёол хонин ажал, табан эрдэнийн нэгэ мал болохо хонин хүрэг магтаан шүлэг болоно. Шүлэгөө поэт хонишоной тухалагша хүбүүнэй нэрэхэ бэшэнэ. Тэрэ хөөрэгшэ болоно. Эндэ хүбүүхэн өөрынгөө мэдэхгүй хонин юмэнүүдые ойлгожо абана. Нэгэ хониной нооһоор аяар дүрбэн костюм оёжо болохо гэжэ ойлгоно.

*Хагда ногоо зулаахадаа,
Хүхюун мааран таргаханууд,
Хизаар захагүй бэлиэнэ
Хэдэн зуугаад костюмууд.*

Энэ удхата шүлэг уншаад байхадаа, өөхэдынгөө байдалда тааруулан хөөрэлдэхэдөө, хурагдаад иимэ асуудалнуудта харюу үгэнэ:

Танай нотагта ямар суутай хонишод бий?

Өөхэдөө хонин тухай юу хөөрэхэбта? г. м.

Морин эрдэни магтан бэшэхэн шүлэгүүд байха. Магтахадаа мориной зүхэ, наһанайнь тоо, мориной соло удха болон харуулагдана гэжэ ойлгуулха шухала.

Цырен-Базар Бадмаевай «Сэрэн жороо» шүлэг соо:

*Халагшые, би өөрөө бэшэ
Сэрэн Жороом дайлаада... [5]*

Энэ ушарһаа уламжалан, хүүгэдэй сэдхэл дайрамаар, хадугадаамаар класһаа гадуур ажал ябуулхада зохид.

«Согсорид» гэжэ шүлэгын:

*Хорин минутын удаарта
Хүбүүнэй унтаряа хэжэртэр,
Хэмэл одомнай дэлхэйе
Хоёр дахин тойробо... [6]*

Иигэжэ залхуу хүбүүнэй дүрэ поэт шадамараар гаргаа гэжэ харуулхада болоно.

Шүлэгүүдын жэшээ болгон уншалга хэхэ аргуудые харуулан поэт тухай хэлэхэ хэрэгтэй. Цырен-Базар Бадмаев оюутан ябаханаан эхилжэ «Гурһа туршалга» гэжэ ханын газетэдэ, тиин «Буряад-Монголой үнэн» газетэдэ шүлэгүүдэ толилжо эхилхэн байха. Дээрэ хэлэгдэхэн «Түрүүшын саһан» гэжэ шүлэгын тэрэ тоодо ороһон. Нүхэр тухайгаа буряадай элитэ эрдэмтэн Ц.-А. Н. Дугар-Нимаев бэшэхэдэ, иимэ баримтануудаар хөөрэнэ: «Баһаан хойшо юмэ адаглахадаа бэрхэ хүбүүн байһан, хурса нюдэтэй, бүхы юмээр хонирходог зантай хэн. Багадаа хараһан, хонирхоһон юмэнүүдэ шүлэгүүдтэ оруулан гэжэ мэдэхэб. Ород хэлэ мэдэхгүй байгаад, ородоор хэлэгдэхэн богонихон шүлэгүүдые буряадаараа дабтан хэлэхэдэ, тэрэндэ тухай ритм оруулан хэлэдэг байһан. Аргагүй хайн хөөрэгшэ байһан. Юмэн тухай хүхюун, энээдэтэйгээр хөөрэхэ. Үхибүүдтэ бэшэхэн зохёолнуудын тиимэхэл хонин будаг, шэмэ амтатай» [7].

Цырен-Базар Бадмаевай шүлэгүүд литературоведени гэжэ эрдэм ухаанай заршамуудые баримталан шэнжэлэгдэхэн байха. Эрдэмтэн В. Д. Жапов үхибүүдэй шүлэгшэнэй булган зохёол шэнжэлжэ, хонин хонин дүнгүүдые гаргаһан байха [7].

Дүнгүүд. Шүлэгшэдэй уран шадабариин нэгэ тала болохо юумэн гэхэдэ, тэдэ түрэл хэлэнэйнгээ баялигыг үхибүүдтэ уудалан харуулжа, түрэл хэлэндээ дуратайгаар хүмүүжүүлхэ шүлэгүүдые зохёон байдаг. Ургаж ябаһан эдир үетэниие хүмүүжүүлгэдэ тухатай нүлөө уран шүлэгүүд үгэхэнь лабтай. Тийн баян хэлэтэй, сээжэ һонортой хурагшадые хүмүүжүүлхэ тухатай тон удхатай арга боложо үгэнэ.

Литература

1. Львов М. Р., Горещкий В. Г., Сосновская О. В. Методика преподавания русского языка в начальных классах: учебное пособие для студентов высших педагогических учебных заведений. Изд. 3, стереотипное. Москва: Академия, 2007. 464 с.

2. Введение в литературоведение. Основы теории литературы: учебник для вузов / В. П. Мещеряков, А. С. Козлов, Н. П. Кубарева, М. Н. Сербул; под общей редакцией В. П. Мещерякова. Изд. 3, переработанное и дополненное. Москва: Юрайт, 2024. 381 с. (Высшее образование). ISBN 978-5-534-07660-8 // Образовательная платформа Юрайт [сайт]. URL: <https://urait.ru/bcode/535779> (дата обращения: 01.10.2024). Текст: электронный.

3. Бадмаева Ц.-Д. К., Чимитдоржиева С. Ч., Цыдендоржиева С. Ц. Булагай эхин. (2–4 кл.). 3-дахи класста хэрэглэгдэхэ хуралсалай пособи. Ага тосхон: Буряад үнэн, 2003. 443 х. Текст: непосредственный.

4. Бадмаев Ц.-Б. Дүрбэн костюм // Шэлэгдэмэл шүлэгүүд. Улаан-Үдэ: Буряад номой хэблэл, 1969. Н. 175. Текст: непосредственный.

5. Бадмаев Ц.-Б. Согсорид // Шэлэгдэмэл шүлэгүүд. Улаан-Үдэ: Буряадай номой хэблэл, 1969. Н. 177. Текст: непосредственный.

6. Дугар-Нимаев Ц.-А. Шүлэгшэн тухай нүхэрэй үгэ // Шэлэгдэмэл шүлэгүүд. Улаан-Үдэ: Буряадай номой хэблэл, 1969. Н. 3–5. Текст: непосредственный.

7. Жапов В. Д. Бурятская детская литература на современном этапе (1970–1980-е годы). Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 1994. 98 с. Текст: непосредственный.

2024 оной октябрийн табанда статья редакция ороо; 2024 оной октябрийн арбан табанда зүбшөөл гараа; 2024 оной хорин дүрбэндэ хэблэлдэ ороо.

On the Lyric Wave: on the Methods of Teaching Younger Schoolchildren Buryat Poetic Works

Tsybzhit B. Sorzhieva

Primary School Teacher

MAOU “Khara Shibir Middle School”

27 Sovetskaya St., Zabaikalskiy Krai, Mogyotuyskiy rayon,

687432 Khara Shibir selo, Russia

sorzhieva1960@gmail.com

Abstract. In the modern period, it is essential to teach younger schoolchildren how to read and organize their reading comprehension. Many meaningful works of literature in Buryat are included in the curriculum for the subject “Literary Reading”. Among the selected works, there are also poetic works. Buryat poetic works written for children differ in themes, features of versification, and the uniqueness of literary devices. Among the poetic works written in Buryat, special attention is given to the works of Ts. B. Badmaev, which are distinguished by their relative simplicity, ease of analysis by the students, and their suitability for memorization and expressive reading. Therefore, the material for this article is

based on the poems of Ts. B. Badmaev, written for children. The article also discusses the poet himself. It answers the question of what features and characteristics of poetic works should be paid attention to when read by younger schoolchildren, from the perspective of a practicing primary school teacher. The author concludes that the content of Buryat poems has great potential for developing the Buryat language skills of students, fostering their creativity, and nurturing them in the spirit of Buryat culture.

Keywords: Buryat literature, Ts-B. Badmaev's poems, studying poems in primary school, content of works, types, expressive means.

For citation

Sorzhieva Ts. B. On the Lyric Wave: On the Methods of Teaching Younger Schoolchildren Buryat Poetic Works // Buryat Language and Literature in School. 2024; 3: 84–88 (In Bur)

The article was submitted 05.10.2024; approved after reviewing 15.04.2024; accepted for publication 24.10.2024.